

Geliş Tarihi : 27.04.2016
Kabul Tarihi: 18.07.2016

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XVI/32 (2016-Bahar/Spring), ss. 43-65.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA DOĞU ANADOLU VE DOĞU KARADENİZ RUS İŞGAL BÖLGELERİNDEN YAPILAN GÖÇLER

Süleyman TEKİR*

Öz

Savaşların en trajik sonuçlarının başında, savaş bölgelerinde yaşayan sivil halkın yaşadığı bölgeleri terk etmeleri yani göçler gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde yaşanan savaşlar ile muhaceret bölgenin kaderini derinden etkiledi. 1914 yılında savaşın ilk günlerinde başlayan muhaceret 1917 yılına kadar aralıksız olarak devam etti. Türk-Rus mücadelesinin yaşandığı bölgedeki Müslüman ahali Rus ilerlemesine paralel olarak sürekli batıya doğru göç etmek zorunda kaldı

1916 yılında Erzurum'un Rus işgaline uğramasının ardından göç eden insan sayısı doruk noktaya ulaştı. Türk ordusu geri çekilirken cephane ve ikmal araçlarını nakletmek için sivil halkın elindeki araçlara el koymuştu. Tüm ulaşım araçlarına el konulmuş olan halk dondurucu soğuğa rağmen boyunduruk altında yaşamak istemediği için orduyla beraber Anadolu'nun içlerine doğru geri çekildi. Trabzon'un aynı yıl içerisinde işgali sonrası bölge halkı Ordu ve Giresun üzerinden batıya doğru göç etti. Göç sırasında çoğunlukla deniz yolu ve kayıklar kullanıldı. Dâhiliye Nezareti, Erzurum ve Trabzon Valilikleri tarafından alınan her türlü tedbirlere rağmen muhacirler yol boyunca çete saldırıları, salgın hastalıklar ve açlıkla mücadele etmek zorunda kaldılar. Karadeniz üzerinden göç edenler ise Rus donanmasının saldırılarına maruz kaldı. Erzurum'dan başlayan göç dalgası Erzincan ve Sivas üzerinden Kayseri, Niğde, Kırşehir ve Çatalca bölgelerine kadar yayıldı. Bölgenin güneyine göç edeneler ise Diyarbakır ve Adana'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayıldılar.

Bu çalışmada 1915-1917 yıllarındaki göç hareketleri Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve hatıratlar çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler; Erzurum, Trabzon, Göç, Muhaceret.

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(kafkastarih@gmail.com).

EMIGRATIONS FROM EASTERN ANATOLIA AND EASTERN BLACK SEA REGIONS UNDER RUSSIAN OCCUPATION IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract

One of the most tragic results of wars is that civilians living in war territories have to leave their settlements, that is, migration. The fate of the Caucasia was deeply influenced by these migrations as much as by the battles fought in the Caucasian Front in the First World War. Having begun in the first days of the war in 1914, migrations continued uninterruptedly until 1917. The Muslim population of the region where the Turkish-Russian conflict was experienced had to immigrate westwards in parallel to the Russian advancement.

The number of migrants climaxed after the Russian occupation of Erzurum in 1916. Local people, all kinds of transportation means of whom had been seized by the Turkish army, retreated along with the army to the inner parts of Anatolia despite the freezing cold as they did not want to live under a yoke. Upon occupation of Trabzon in the same year, local people immigrated westwards over Ordu and Giresun. Mostly the sea route and boats were used during the immigration. The immigrants had to cope with gang attacks, epidemics and hunger along the path despite all kinds of precautions taken by the Ministry of Internal Affairs and the Governorships of Erzurum and Trabzon. Those who migrated through the Black Sea were attacked by the Russian Navy. The migration wave that started from Erzurum extended over Erzincan and Sivas to Kayseri, Niğde, Kırşehir and Çatalca. And those who immigrated southwards spread to a wide region up to Diyarbakır and Adana.

This study examines the migration movements between 1915 and 1917 based on the Turkish General Staff's Archive of Military History and Strategic Studies (ATASE), the Turkish Prime Ministry's Ottoman Archive and memoirs.

Keywords: Erzurum, Trabzon, Migration.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) kapsadığı alan ve sonuçları dikkate alındığında o güne kadar şahit olunan savaşların tümünden farklı bir görünüme sahipti. 19. Yüzyılda dünya üzerinde yaşanan savaşlar cephelerdeki birlikleri ve kısmen sivil halkı etkisine alırken, Birinci Dünya Savaşı'nda cephedeki askerler kadar sivil yaşamda olumsuzluklardan doğrudan etkilendi. Bunun en önemli nedeni şüphesiz ki gelişen savaş teknolojisiydi. Taraflar uçakları savaş araçları olarak kullanmaya başlayınca sivil yerleşimlerin zarar görmesi kaçınılmaz oldu. Savaş eşi benzeri görülmemiş can ve mal kayıplarına neden olurken milyonlarca insanında evlerini ve yurtlarını terk etmelerine sebep oldu. Şüphesiz bu durum 20. Yüzyıl savaşlarından en fazla sivil halkın etkileneceğinin de en büyük belirtisiydi.

Türk donanmasının 29 Ekim 1914'te Karadeniz kıyısında bulunan Rus mevziilerini bombalaması sonucu 1 Kasım 1914'te Rus ordusu Türk-Rus sınırını geçerek savaşı başlattı. Kafkas Cephesi'nde, Kasım 1914'te Köprüköy ve Azap bölgelerinde yaşanan muharebelerden sonra Aralık 1914-Ocak 1915 tarihlerinde

Türk ordusu tarafından icra edilen Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması Erzurum-Sarıkamış bölgeleri arasında yaşayan Müslüman ahalinin kitleler halinde Erzurum istikametinde göçe başlamasına neden oldu. Bu tarihten sonra Türk ordusu mevziilerinde tutunamayınca Ruslar Kafkas Cephesi'nin ana güzergâhı üzerinde Erzincan Sansa boğazı, Karadeniz hattında ise Giresun'a kadar olan muntıkayı işgal etti. İşgale uğrayan bölgelerde yaşayan Müslüman halk orduyla beraber Anadolu'nun içlerine doğru çekilmek zorunda kaldı.¹

Erzurum ve Çevresinden Yapılan Göçler

Sarıkamış Harekâtı'nın Türk ordusu adına başarısızlıkla sonuçlanması ve yaşanan ciddi kayıplar cephe için stratejik öneme sahip bölgelerde tutunmayı imkânsız hale getirdi. 15 Ocak 1915'ten itibaren Erzurum ve çevresi yalnızca Rus tehdidiyle karşı karşıya değildi. Salgın hastalıklar özellikle tifüs ordu ve sivil halk arasında ciddi bir şekilde yayılırken kaybedilen savaşın trajik sonucu olarak muhaceret tüm cephede başlamıştı. Erzurum'a doğru giden yollar göç manzaralarıyla doluydu. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar üzerlerinde doğru dürüst elbiseleri dahi olmadan kağrı arabalarıyla bölgeden uzaklaşmaya çalışıyordu. Göç eden ahali yanlarına çok az eşya ile hayvan alabilmişti. Göçün en önemli sebebi Rusların işgal ettikleri bölgelerdeki sivil halka uyguladıkları mezalimdi.²

III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa 16 Ocak 1915'te günlüğüne şu ifadeleri içeren bir not düşmüştü; *"Muhaciler meselesi bir felâket. Topların nakli için zavalluların öküzlerini de almışlar. "Keşke Rus elinde şehid olsa idik!" diye bağırarlardan gece gündüz kadın, çocuk vayeolâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda IX. Kolordu'yu dötrnala kaldırmakta yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin. Muhacirlere ekmek ve peksimet veriyorlar. Ekmek iyi fakat peksimet olmaz. Un versinler, kadınlar pişirsinler dedim."* Hafız Hakkı Paşa muhtemelen Sarıkamış'ta yaşananlardan Enver Paşa'yı sorumlu tutarak kendi vicdanını rahatlatmaya çalışıyordu. Hafız Hakkı Paşa, 19 Ocak 1915'te ise not defterine muhacirlerin içerisinde bulunduğu durumu şu şekilde resmediyordu; *"...Of, hele muhacirlerin sefaleti. Ağlayan, el-ayağı donmuş, çocukcular, ihtiyarlar, kadınlar, ihtiyarlar... Yârabbi! Ben bu sefalete sebep olmadım, ben bu harbi tehir için çalıştım. Ben bu muzafferiyeti tam yapmak için uğraştım. Olsun! Bu felâketleri de tamire çalışacağım ve elbette muvaffak olacağım."*³

Erzurum ve çevresine işgal edilen bölgelerden akın akın gelen göçlerin yarattığı olumsuzlukların başında salgın hastalıklar geliyordu. Sıhhi açıdan zaten iyi durumda olmayan bölgeye yüzlerce kilometre yürüyerek ulaşan muhacirler birbirinden farklı hastalıkların batıya doğru yayılmasına neden

1 Kafkas Cephesi'nde yaşanan muharebelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Süleyman Tekir, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2015.

2 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Ankara 1933 s.17-18.

3 *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, İstanbul 2014, s. 95-100.

oldular. Erzurum'un doğusundan 70.000 bine yakın bir nüfus göç ederek şehir merkezine ulaşmıştı. Savaşın başlamasından Şubat 1915'e kadar geçen beş aylık süre zarfında Erzurum Kalesi içerisindeki mezarlıklara defin edilen cenaze miktarı 10 bini geçmişti. Erzak ve cephane kollarının evlerde ve sokaklarda telef olan binlerce hayvan gelişi güzel şekilde etrafa atılmıştı. Askeri mezarlıklarda defin işlemleri rastgele yapıldığından bölgede bulunan doktorlar ilkbahar geldiğinde şehirde kolera ve diğer hastalıkların salgın haline geleceğinden endişe etmekteydi. Erzurum Belediyesi'nin ise hastalıkla mücadelede edecek ne gücü nede parası vardı. Bu konuda tek umut hazineden gelecek yardımlara bağlıydı. İlk etapta gerekli olan beş bin lira ile cenazeler derin bir surette tekrar defin edilmeliydi. Bu tedbir alınmazsa yeraltındaki su kaynaklarından hastalığın daha fazla boyutlarda yayılması engellenemeyecekti. Tifüs ve koleranın yaptığı etki Şubat 1915 itibarıyla birbirinden farklı değildi.⁴

Kafkas Cephesi'nde ordu ve göç eden ahali arasında yayılan salgın hastalıklar kontrol altına alınıncaya kadar Ocak-Kasım 1915 döneminde yaklaşık 70.000 can kaybına neden oldu. Erzurum'a sığınan muhacirlerin tamamı iskân edildi ve bir kısmı da iç bölgelere sevk edildi. Cephede yaz aylarında Tortum civarında yaşanan muharebelerde Türk ordusu mevziilerini korumayı başarmasına rağmen cephe gerisinde işler yolunda gitmiyordu.

Ocak 1916'da Erzurum istikametinde başlayan Rus taarruzu sonucu Türk ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 19 Ocak 1916'da Talat Paşa'ya verdiği bilgilere göre kolordular Erzurum'daki mevziilerine ricat etmişlerdi ve bundan sonraki muharebeler Erzurum civarında yaşanacaktı. Türk birlikleri Hasankale'den çekilmeden önce Müslüman ahali göç ettikten sonra kasabayı kısmen ateşe vermişti.⁵ Tahsin Bey aynı gün çektiği ikinci telgrafta vaziyetin gün geçtikçe iyileştiğinden bahsediyordu. Tahsin Bey neye göre durumun iyileştiği konusunda bir açıklama yapmazken muharebelerin en acı tablolarından biri cephede tekrar yaşanıyordu. Hasankale ve Köprüköy'ün Müslüman ahalisi göçe başlamıştı ve Erzurum'a perişan bir şekilde ilerliyorlardı. Muhacirlerin sayısı 15.000 civarındaydı. Erzurum halkı ise muhacirlere bağrını açmış elinden gelen yardımı yapıyordu. Halk bir taraftan da askere yakacak malzeme yetiştirmeye çalışırken diğer taraftan muhacirlere evlerini açıyorlardı. Muhacirlerin şehirde dinlenmesi sağlandıktan sonra daha ileri bölgelere sevkleri gerçekleştirilecekti.⁶

Erzurum ve çevresindeki tabyalarda yaşanan muharebelerde Türk ordusu başarılı olamayınca III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın emriyle şehir boşaltılmaya başladı. 16 Şubat 1916'da Erzurum Ruslar tarafından işgal edildi. Ordunun çekilmesiyle birlikte şehirde ciddi bir göç dalgası başladı. Fakat halkın tamamı göç etmedi. Gayr-i Müslim tebaa özellikle şehirde kalan

4 BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-4.

5 A.g.a., DH. ŞFR. 506/7.

6 A.g.a., DH. ŞFR. 506/42.

Ermeniler göç etmediler. Ayrıca Müslüman halkında bir kısmı göç etmedi. Yetkili organların çekilmesini ve halk ile olan vedalaşmayı Erzurum Valisi Tahsin Bey, Talat Bey'e çektiği telgrafta Erzurum'daki ahvali şu şekilde resmediyordu; "Dün gece ordu kumandanı kararıyla Erzurum'dan Ilıca karyesine geldim. Sevgili Erzurum'u fedakâr halkını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimizden evvel ihtiyaçları çağırdım. Erzurum'u bırakacağımızın son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürur dakikalarımızda da yanlarında bulunacağımı hükümetin fırkanın namusu üzerine söz verdim. Öpüşerek ağlayarak ayrıldık..."⁷

Erzurum Valisi Tahsin Bey muhacereti engellemek için oldukça yoğun bir çaba sarf etmesine rağmen bu konuda başarılı olamadı. Çünkü bir metre kar ve sıfırın altında 20 derece soğukta kadın ve çocukların helak olacağına Hasankale muhacirleri meselesinde şahit olmuştu. Ancak Ermeni meselesi dolayısıyla Ermenilerden çok korkan halk zapt edilemedi ve göç başladı. Göçün başlamasıyla muhacirin arasında büyük bir sefalet baş gösterdi. Bölgede yeteri kadar memur bulunmadığından göçün organizasyon meselesi Tahsin ve Bahaeddin Şakir Beylere kaldı. Bahaeddin Şakir Bey muhacirlerin sevk işlemleri için Tercan'da bulunurken Erzincan'a kadar olan yolun ikişer saatlik kısımlarına memurlar yerleştirilecekti. Tahsin Bey ise organizasyonun Erzincan ayağını sevk ve idare edecekti. Buradaki tek amaç en az zayıyla ahalinin kış şartlarında Erzincan'a sevk edilmesini sağlamaktı.⁸

2. Azap Muharebelerinde Rusların yarma taarruzunun başarılı olmasının ardından Erzurum halkı göç için hummalı bir çalışma içerisine girdi. Uzun ve yorucu geçecek göç için hali hazırda evlerde bulunan unlardan ekmekler yapıldı. Yolculuğa dayanması için çarıklar dikilerek onarıldı. Göçün en önemli ulaşım vasıtalarından olan hayvanların karnı doyurularak göçe hazır hale getirildi.⁹ Şehirde bulunan araba, at, katır ve eşekler dahi ordu tarafından toplatıldığı için halkın elinde kısıtlı ulaşım imkânları bulunuyordu. Ortalama bir ailenin taşınabilmesi için üç-beş araba ile 10 ata ihtiyaç vardı. Bu yüzden ulaşım araçlarına sahip olmayan ahali yola yayan olarak çıkmak zorunda kalmıştı.¹⁰

Ermeniler göç hareketine neredeyse hiç katılmadı. Ermeni nüfus Müslümanlar ile özellikle Kürtlerle karşılaştırıldığında oldukça şanslıydı. Rus askeri yetkilileri Müslüman ahalden ziyade Ermenileri kendilerine daha yakın ve dost olarak kabul etti.¹¹

1829 ve 1877 muharebelerinde benzer bir manzara ile karşılaşan Erzurum halkı muharebeler şehre çok yaklaştığı Ocak 1916 itibariyle göçe başladı. İlk göç

7 A.g.a., DH. ŞFR. 509/100.1-2.

8 A.g.a., DH. ŞFR. 509/100.3-4.

9 İbrahim Ethem Atmur, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Ankara 2003, s.57.

10 Şeref Tipi, *Pışıbba (1860-1926)*, Yayına Hazırlayan: Cenerhan Tipi, İstanbul 2005, s. 171.

11 Halid Dündar Akça, *The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During The First World War: 1915-1917*, Master Tesis Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002, s.100-111.

dalgaları Erzincan ve Bayburt istikametlerinde gelişti. Rusların Erzurum' u işgal edeceği endişesine kapılan her yaştan ahali dondurucu soğuğa rağmen göçe başladı.¹²

X. Kolordu 31. Tümen 91. Alay 2.Tabur Tabibi Binbaşı Mehmet Derviş Bey göçü şu şekilde tasvir etmekteydi; *"Zavallı Erzurumlular! Ordu karargâhlarından sızan aldatıcı haberlere güvenerek bu kışı da sıcak yuvalarında geçirmeyi ümit ederken Rusların ani taarruzu ve kalenin düşüş haberiyle şaşkına dönmüş, yükte hafif paha ağır neleri varsa yüklenmiş, sırf namuslarını kurtarmak kaygısıyla karlı yollara düşmüşler... Biçare nenelerimiz, dedelerimiz, gelinlerimiz perişan, şaşkın, kimisi atlı, kimisi yaya, kimisi ineklerin kuyruğuna yapışmış, ağlaya ağlaya gidiyor... Manzaranın fecaatı yürekleri dağılıyor! Tercan Erzurum'dan kopup gelen ve Sivas'a kadar uzanan muhaceret akınıyla çalkalanıyor..!"*¹³

Cephede görevli askerlerden Halil Bey ise manzarayı şu şekilde anlatmaktadır; *"Sabah namazı vakti bir patlama oldu ki her yer sallandı. Camlar pencereler paramparça oldu. Yanımdaki hastanın yüzünü dökülen cam kırıkları, yüzünü parçalamıştı. Ben şaşırđım. Herşeyimi orada bırakarak yamçımı alıp dışarı çıktım. Birde ne göreyim bir insan seli akıp gitmekte. Bende o insan seline katıldım..."*¹⁴

Mehmet Fuad Efendi şehrin boşaltılmasını hatıralarında şu şekilde resmediyordu; *Erzurum'daki hal berbat idi. Gerek asker gerek ahali çarşıları hep yağma ediyorlardı. Dükkânlar hep kırılıyordu. İstanbul kapısından çıktım ve Erzurum'a edebi vedalarını savurdum..."*¹⁵

Göç kabileleri bir yandan Aşkale-Tercan-Erzincan, diğer taraftan ise Aşkale-Bayburt-Suşehri yoluna yönelmişti. Mevsimin kış olması zaten yetersiz olan ulaşım şartlarını iyice zorlaştırmaktaydı. Yollar karla kaplı olduğu gibi her yer insan ve hayvan cesetleri ile doluydu. Göç kabileleri bir yandan kış şartları ile mücadele ederken diğer yandan ise çetelerin baskınlarına maruz kalıyordu. İlk kabileler Erzincan'a ulaşmasına rağmen şehrin içinde bulunduğu durum ve nüfus yapısı bu göçü kaldıracabilecek kapasitede değildi. Bu yüzden muhacirlerin bir kısmı Sivas istikametine yöneldi.¹⁶

16 Şubat 1916'da ordunun önünde halk ile beraber geri çekilen Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Bahaeddin Şakir Bey Tercan'a ulaşmış ve muhacirinin sevgiyle uğraşıyordu. Bu esnada III. Ordu Karargâhı Tercan'a beş saat mesafedeki Yeniköy'de bulunuyordu. Erzurum'un terkinden sonra hükümet

12 Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günüümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Ankara 2003, s.80.

13 Mehmet Ali Kuntman, *Tabur Tabibi Derviş Bey Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, İstanbul 2011, s.185.

14 Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul 1990, s.77.

15 M. Fuad Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkaş-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, İstanbul 2010, s.63.

16 Atnur , *"Zihinlerde Yaşatılan Göç"*, s. 56-58. ; Erzurum Muhacirlerinin yollarda yaşadıkları ve karşılaştıkları olaylar ile iskân edildikleri bölgelerle ilgili dönemin tanık ifadeleri için bkz: *İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Yayına Hazırlayan: Yıldırım Sezen, Ankara 1999.

işlerinin her safhada işlemesi için yoğun bir çaba sarf ediliyordu. III. Ordu şehirdeki tüm sabit topları tamamen tahrip ettikten sonra düşmanla adım adım çarpışarak intizam içinde Erzurum'a 15 km mesafedeki Ilıca sırtlarına ricat etmişti. Ilıca'da kurulan müdafaa hattı korunmaya çalışılıyordu. Muhacirinin iâşe ve iskânı için her türlü tertibat alınmış durumdaydı.¹⁷ Muhaceret mevsimin kış olması nedeniyle her geçen gün başka bir boyut kazanıyordu. 19 Şubat 1916'da yoğun şekilde yağmaya başlayan kar Tercan'a ulaşan muhacirlerin zor anlar yaşamasına neden oluyordu. Tahsin ve Bahaeddin Beyler göçü organize etmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Tercan'daki muhacirlerin durumu organize edildikten sonra hükümet idaresi de Erzincan'a hareket edecekti.¹⁸

19 Şubat 1916'da büyük bir felaket yaşayan Erzurum'un neden işgal edildiği üzerine bir takım değerlendirmeler yapan Bahaeddin Şakir Bey Erzurum şehir merkezinin Rusların eline geçmesiyle Doğu Anadolu bölgesinin Hristiyan boyunduruğuna girdiğini düşünmekteydi. Bahaeddin Şakir Bey'e göre Ruslar teşkilat ve kuvvet olarak iyi hazırlanmıştı. Türk ordusu ise ordu komutanlığından tümen komutanlığına kadar ekser mevkiinin hepsi vekâletle idare olunmuştu. Ruslara firar eden birkaç vatan haini zabıt ordunun durumunu düşmana ihbar etmişti. En önemlisi de III. Ordu ihmal edilmiş bunun sonucunda da İstanbul'dan takdir edilemeyecek derecede bir felaket yaşanmıştı. Erzurum'un fedakâr halkı böyle bir felakete layık değildi. Muhaceret bölgedeki servet ve nüfuzu tahrip etmekteydi. Bu felaket ülke için en az umumi harpte yaşanan kayıplar kadar etkili olacak gibi görünüyordu. Bahaeddin Şakir Bey bu değerlendirmeleri yaptıktan sonra oldukça çarpıcı bir tespiti de dile getiriyordu. Orduda görev yapan subaylardan çoğunun Doğu Anadolu ahalisinden olduğu dikkate alındığında bu grubun bölgede bir hükümet ve ordu teşkil etmesi ihtimal dışı tutulmamalıydı. Yolda olan tümen zamanında sevk edilseydi böyle bir felaket yaşanmayacaktı. Mevcut manzara içerisinde durumun düzeltilmesi için en az üç kolorduya ihtiyaç bulunuyordu. Bölgeye sevk edilebilecek bir ordu ancak iki ayda gelebilirdi. Bu konuya ciddi önem verilmez ordu durumu düzeltmezse daha büyük felaketlerin yaşanması kaçınılmaz bir hal alabilirdi.¹⁹

Muhacirlerin sevki sırasında Erzurum Valisi Tahsin ve Sivas Valisi Muammer Bey arasında oldukça gergin anlar yaşanmıştı. Bunun en büyük nedeni muhacirlerin sevki için Sivas'tan istenilen ulaşım vasıtalarının gönderilmemesiydi. 20 Şubat 1916 itibarıyla Sivas'tan Erzincan'a gönderilen arabaların toplamı sadece 65 idi. Tahsin Bey ise şehit ve esirlerin ailelerine öncelik tanıyarak onları biran önce Sivas'a nakletmek istiyordu. Bunların sayısı ise sadece 600 idi. Subay ve memur aileleri bu rakama dâhil edilmemişti. Sivas Valisi ise deve ve merkep kolları ile subay ve memur ailelerinin seyahat edemeyeceğini bildirmekteydi. Tahsin Bey, Talat Paşa'ya durumu bildirirken Sivas'ta

17 A.g.a., DH. ŞFR. 509/97.

18 A.g.a., DH. ŞFR. 509/98-5.

19 A.g.a., DH. ŞFR. 509/98-1-5.

yüzlerce at arabasının bulunduğunu, bir dirhem dahi erzak istemediklerini bu arabaların bir an önce boş olarak gönderilmesini böylece şehit ailelerinin naklinin tamamlanması istiyordu.²⁰ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden verilen emirde deve ve merkep kollarının yetersiz kaldığı ve hızlı bir şekilde at arabalarının boş olarak Erzincan'a gönderilmesi emredildi.²¹ Muammer Bey ise 24 Şubat'ta orduya erzak yetiştirmekten tutunda hasta nakline kadar her türlü faaliyeti kendilerinin yaptığından şikâyet etmekteydi.²²

21 Şubat 1916 itibariyle Rusların Erzincan üzerine taarruza devam edip etmeyeceği kestirilemiyordu. Bu durum muhacirlerin batıya doğru biran önce sevkine başlanması veyahut Erzincan ovasında iskânları konusunda belirsizlik yaşanmasına neden oluyordu. Ancak gerçek olan tek durum memleketlerini terk etmek zorunda kalan ailelerin perişan bir halde ortada kalmalarıydı. Sefaletin boyutlarının azaltılması için mülki ve idari yöneticiler ellerinden gelen tüm gayreti sarf ediyorlardı. Fakat hem cephe hattındaki ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi hem de muhacirlere yardım edilmesi aynı anda mümkün olmuyordu. Muhacirlerin bir kısmı Kemah'ta iken diğer kısmı ise Refahiye-Sivas hattına nakledilmekteydi. Muhacirin sayısı konusunda da ilk sağlıklı rakamlar belli olmaya başlamıştı. Memur aileleri dâhil olmadığı halde ilk yapılan sayımda Erzincan ve çevresinde 150.000 muhacir bulunuyordu.²³

26 Şubat 1916 tarihi olmasına rağmen emredilen araçlar istenilen yere ulaşmadı. Tahsin Bey bu durumda şikâyet etmek istemediğini şehit subay ailelerinin feryadının arttığını 800 kişilik bu grubu nasıl göndereceğini soruyordu. Tahsin Bey ayrıca "*Şımarık yalnız orduya çalışabilirim aile sevk etmem.*" diyerek Muammer Bey'i Talat Paşa'ya şikâyet ediyordu.²⁴ 28 Şubat 1916'da Muammer Bey muhaceretin başladığı günden beri yüzlerce aileyi kendi ulaşım imkânları ile sevk ettiklerini, sevkîyatın düzen içerisinde ilerlemesi için taksimat yapıldığını bildirmekteydi. Aileler merkezden merkeze sevk edilmekteydi. Durum böyle iken şikâyet edilmesine anlam veremediğini söylüyordu. Arabaların rastgele Erzincan'a gönderilmesi durumunda bugün ki manada başarının sağlanamayacağını dile getiren Muammer Bey maksadının aileleri yalın ayak kar üstünde bırakmak olmadığını hakikatin bu olduğunu bildiriyordu.²⁵

Şubat ayının son günlerine doğru Erzurum'da yaşayan zabitan ve memur ailelerinin %70'i, bu aileler dışında kalan şehir eşrafının hemen hemen tamamı bölgeden sevk edildi. Şehirde kalanlara Rusların nasıl muamele ettiği konusunda kesin bilgi alınamamıştı. Rusların Ermenilere pek yüz vermedikleri yalnız köylerde ve yollarda kalanlara özellikle Kürt ahaliye taarruz ettikleri

20 A.g.a., DH. İ.UM. Z13/74-3.

21 A.g.a., DH. İ.UM. Z13/74-4.

22 A.g.a., DH. İ.UM. Z13/74-4.

23 A.g.a., DH. ŞFR. 510/49.

24 A.g.a., DH. İ.UM. Z13/74-5. ; A.g.a, DH. ŞFR. 510/138.

25 A.g.a., DH. İ.UM. Z13/74-6.

gelen bilgiler arasındaydı.²⁶ Muhacirler memleketlerini terk ederek bin türlü müşkülata katlanırken Erzincan bölgesinde farklı gelişmelerde yaşıyordu. Dersimliler ufak ufak oluşturmaya başladıkları çetelerle muhacirlere ateş açıyordu. Ordunun içinde bulunduğu durum bu çetelerle mücadele etmeye elverişli olmadığı için tehlikenin büyüme ihtimali bulunuyordu.²⁷ Erzincan'da bulunan muhacirlerin ilk etapta gücü ve kuvveti yerinde olanlar Sivas'a nakledilirken güçsüz düşenlerin nakli için ise havaların düzelmesi beklenmişti.²⁸

Vilayetler arasında yaşanan kargaşadan en çok muhacirlerin etkilenmesi ve nereye sevk edilecekleri konusunda yaşanan belirsizlik üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey 26 Şubat 1916'da duruma müdahil oldu. Vilayetlere verilen emirde harp sebebiyle evlerini ve memleketlerini terk etmek zorunda kalan muhacirlerin Sivas, Canik ve Çorum'da iskân edilmelerine karar verildi. Bu vilayetlere yapılacak sevklerin ardında valiler aracılığıyla boş bölge ve komşu vilayetlere yeniden sevk ve iskân yapılabilecekti. Ayrıca yerleştirildikleri bölgelerde bulunan metruk haneler muhacirlerin barınmaları için kullanılacaktı. İaşe ve iskânlarının sağlanması için emval-i metruke (terk edilmiş mallar) değerleri muhacirin tahsisatına eklenerek dağıtılabilecekti.²⁹

15 Mart 1916 itibarıyla Rusların Tercan'ı işgal etmesiyle muhacirler iyice zor duruma düştü. Çünkü Ruslar ilerledikçe yerleşik düzene geçemeyen muhacirler sürekli ileri gitmek zorunda kalıyordu. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa ise zabitanın aklının ailelerinde kaldığı için muharebelere konsantre olamadıklarını bu yüzden sevkியatta bu gruba özen gösterilmesini istiyordu. 1200 kişilik zabitan ailesinin 900'ü sevk edilmiş 300'ü ise nakliye aracı bekliyordu. Kayseri, Samsun ve Sivas vilayetleri kendilerinden talep edilen araçları göndermemişlerdi. İlk yapılan sayıma göre toplam muhacir sayısı 150.000 civarındaydı. İdareden sorumlu olanlar ise daha fazla sefalet yaşamamaları için buldukları bölgelerde kalmalarını istiyordu.³⁰ Şüphesiz ki muhaceretin en büyük sebebi halkın yaşadığı korkuydu. Tahsin Bey 18 Mart 1916 tarihli Talat Paşa'ya çektiği telgrafın satır aralarında şu ifadelerle yer veriyordu; *"Dün karargâha gittim. Vehip Paşa ellerinizden öpüyor. Muhacereti ihtiyara bıraktık fakat zavallı Türkler Ruslardan Ermenilerden Kürdlerden korktuklarından yollarda her türlü sefalet ve felakette göğüs gerip gideceklerdir... Üç vilayetin istilasıyla muhaceretin büyük mikyasta vukuu halkı pek müteessir etti. Bir haftadan beri havami ve avami lisanında hükümete ve bilhassa Almanlara karşı şedid bir lisan-ı taarruz başladı. Kulaklarımıza kadar gelen fiskoslar arasında ca-i ehemmiyet sözlerde vardır. İşin içinde ufak bir propaganda dahi nida ediliyor. Mısır Bağdat uğruna ana toprağı gitti gidecek sözleri açıkça söylenmektedir..."*³¹

26 A.g.a., DH. ŞFR. 510/85.

27 A.g.a., DH. ŞFR. 510/137-2-3.

28 A.g.a., DH. ŞFR. 511/7.

29 A.g.a., DH. ŞFR. 61/122.

30 A.g.a., DH. ŞFR. 513/3.

31 A.g.a., DH. ŞFR. 513/81.

Mart 1916'ın ortalarına doğru muhacirlerle ilgili manzara daha da netleşmeye başladı. Erzurum'da yaşayan yerli halk, memur ve zabitan ailelerinin %80'i şehri terk etmişti. Köylerde bu oran %90 civarındaydı. Erzurum'da ise 20.000 nüfus kaldığı tahmin ediliyordu. Beyazıt tarafından önceki dönemde 10.000 nüfus göç etmişti. Erzurum'dan göçenlerle birlikte rakamın 160.000'e ulaştığı tahmin ediliyordu.³²

27 Mart 1916 itibarıyla muhacirlerin bölgeden sevki sona erdi. 70 ila 80 bin arasındaki muhacir Sivas'a, 20 bini Harput'a sevk edilirken 50 bini ise Erzincan ovasında iskân edildi. Bu tarihe kadar 1 milyon gurusu para, 150 bin ekmek ile 100 bin kıyve buğday muhacirlere dağıtıldı. Erzincan'da yol güzergâhı üzerine kurulan dört farklı aşhane ile muhacirlere 25 gün boyunca sıcak yemek verildi. Ayrıca istirahatleri de temin edildi. Alınan tüm önlemlere rağmen göç eden nüfusun %2'si hayatını kaybetti. Erzincan ovasına yerleştirilen Erzurum muhacirleri için Ermeniler tarafından boşaltılan arazi taksim edilip dağıtılarak ziraat yaptırılması için çalışmalar devam etmekteydi. Erzurum halkının harp sırasında gösterdiği fedakârlığın maddi olarak hiçbir karşılığı bulunmuyordu. Muhacirlerin sevk ve iâşe organizasyonunun sağlanabilmesi için vilayet ve liva memurları bir ay boyunca Erzurum Valisi Tahsin Bey'in ifadesine göre "*kul kurban*" olarak çalışmışlardı. Ancak ülkenin birçok yanına yayılan muhacirlere her yerde aynı muamele ve ihtimam gösterilmiyordu. Suşehri'ne giden muhacirlere zerre kadar bakılmadığı ne yemek ne de para verildiği gelen bilgiler arasındaydı. Tahsin Bey bu manzara karşısında "*Sivas vilayetinde merhametsizlik açlık yüzünden daha telefata helak olursa müsebbibine lanet olsun*" demekteydi.³³

Muhacirlerin bölgeyi terk etmesinin ardından göç kitlesinin büyük miktarlara ulaşması sosyolojik ve ekonomik sıkıntıların hâlihazırda devam eden harp nedeniyle tam manasıyla çözüme kavuşturulmasını engelliyordu. Dâhiliye Nezareti bünyesinde muhacirlerin sorunlarına çözüm üretmeye çalışan Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti göç dalgalarının ulaştığı valilik ve mutasarrıflıklara Nisan 1916'da gönderdiği emirde kimsesiz ve korumasız kalan ailelerin Gayr-i Müslüm unsur ve özellikle Ermenilerin bulunmadığı köy ve kasabalara yerleştirilmelerini emretmekteydi. Muhacirlerin tüm işeleri de hükümet idareleri tarafından karşılanacaktı. Ayrıca genç ve dul kadınların vilayetler tarafından evlendirilmelerine çocukların yetimhaneler ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesine karar verilmişti.³⁴

İskân ve Aşâir Müdüriyeti Erzurum harp bölgesinden Sivas'a ulaşan mültecilerin izdihama sebep olmamaları için Kayseri, Niğde, Yozgat ve Kırşehir'e sevk edilmelerini ayrıca iskân ve işelerinin sağlanmasını Sivas Vilayetine bildirmişti.³⁵ Ayrıca mültecilerin iskân ve işe meselesiyle ilgilenmesi

32 A.g.a., DH. ŞFR. 513/61.

33 A.g.a., DH. İ.U.M. Z13/74-2.

34 A.g.a., DH. ŞFR. 63/142.

35 A.g.a., DH. ŞFR. 61/124.

için Heyet-i Teftişiye Müdürü Umumisi Hamid Bey Sivas'a gönderilmiş konuyla ilgili Tahsin Bey bilgilendirilmişti.³⁶

Niğde Ulukışla'dan Erzurum'a kadar olan bölgede tren hattı olmadığı için bölgeye sevk edilecek olan iâşe ve mühimmat kağı arabalarıyla gönderiliyordu. Hat üzerinde çalışan 10 bin kağı arabası bulunuyordu. Ancak bu araçlar asıl görevleri olan ordu hizmeti dışında muhacir naklinde kullanılmaya başlayınca ciddi bir kaos yaşanmasına neden oldu. Ordunun günlük ihtiyacı olan zahire 32 tonda ancak araçlar farklı bir amaç için kullanılmaya başlayınca taşınan rakam 20 tona geriledi. Dâhiliye ve Harbiye Nezaretleri arasında yapılan yazışmalarla olay geçte olsa çözüme kavuşturuldu.³⁷

Erzurum'dan başlayan göçün Sivas istikametinde ilerlediği dönemlerde yedek subay olarak Kafkas Cephesi'ne sevk edilen Şevket Süreyya Aydemir yolda karşılaştığı Erzurum muhacirlerinin durumunu şu şekilde tasvir etmekteydi; *"Rastladığımız göçmenlerin ne davar sürüleri, ne atları, ne inekleri kalmıştı. Zahire yükü de tükenmiş görünüyordu. Rastladıkları tarlalardan sararmış başakları devşirip, ufaladıkları taneleri kaynatarak, kavurarak yiyeceklerini çıkarmaya çalışsalar gerekti. Mevsim ise kışa doğru gidiyordu. Suşehri'ni bir mahşer karışıklığı içinde bulduk. Daha muharebe cephesiyle aramızda bir vilayetlik yer vardı... Sokakları, bahçeleri, dere içlerini de sıkışık bir göçmen kalabalığı dolduruyordu. Herkes istediği yere ilişmişti... Bana Türk göçleri daima batıdan doğuya olur gibi gelirdi. Hâlbuki burada şimdi, işte doğu boşalıyordu."*³⁸

Düşman istilâsına uğrayan vilâyetlerden gelen muhacirler, başlangıçta hemen cephe gerisindeki Erzincan, Sivas, Bayburt, Sivas, Ma'mûretü'l-'azîz, Diyarbakır ve Musul gibi komşu vilâyet ve sancaklara sığındılar. Bu kalabalık mülteci kitlesinin, savaşın başından beri Kafkas cephesindeki birliklerin yiyecek ihtiyacını da sağlayan dar ve fakir bir alanda toplanması, zaten mevcut olan yiyecek sıkıntısını iyice artırdığından, bir süre sonra mültecilerin cepheden uzak ve iskâna daha elverişli olan bölgelere doğru kaydırılması kararlaştırıldı. Bu karar gereğince doğu vilâyetlerinden gelen muhacirlerin Orta ve Batı Anadolu'ya gönderilmesine başlandı. Böylece Vilayât-ı Şarkiye muhacirleri Musul ve Halep de dâhil olmak üzere Anadolu'nun geniş bir bölümüne yayıldılar.³⁹

2. Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Yapılan Göçler

Cephenin her noktasında olduğu gibi Karadeniz sahilinde de yaşanan işgaller sonrası ortaya çıkan manzarada en acı tabloyu muhacirler meselesi oluşturmaktaydı. Ruslar kıyıda Trabzon'a doğru ilerleyip Müslüman ahalinin çoğunlukta olduğu bölgeleri ele geçirmeleriyle Rus boyunduruğuna girmek

36 A.g.a., DH. ŞFR. 61/112.

37 A.g.a., DH. ŞFR. 64/40.

38 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1993, s.85-87

39 Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004, s.41-42.

istemeyen ahalide göç ediyordu. Kafkas Cephesi dâhilinde bulunan Hopa'dan Trabzon'a kadar olan bölge gerek Türk tarafı gerekse de Ruslar nezdinde ikinci derecede öneme sahip şekilde değerlendirildiğinden genellikle düzenli olmayan birliklerin mücadelesine sahne oluyordu. Bölgede bulunan Türk birliklerini Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve yerel çeteler oluşturuyordu. Ruslarda bölgeye ilk etapta Kazak birliklerini sevk ederken ilerleyen süreçte daha düzenli birlikler göndermeye başladılar. Türk ordusunun içerisinde bulunduğu durum Türk çetelerini takviye etmeye elverişli olmadığı için bölgenin işgali kaçınılmaz bir hal aldı. Bölgede bulunan çeteler kendilerinden daha güçlü kuvvetlerle karşılaştıklarında firar ediyorlardı. Bu durum karşısında düşman boyunduruğuna girmek istemeyen Müslüman ahalide sürekli batıya doğru hareket etmek zorunda kalıyordu.⁴⁰

Mart 1915'te Hopa ve Arhavi'nin Rus işgaline uğramasından sonra bölge halkı Rize ve Trabzon'a doğru orman yolları ve kayıklar vasıtasıyla göç etmeye başladı. Ayrıca bölgede bulunan Rus casusları Müslüman halka memleketlerinin Ruslar tarafından işgal edileceği yönünde kara propaganda yapıyorlardı. Böylece halk göç etmeye veya Ruslara iltica ettirilmeye çalışılıyordu. Rus yönetiminde yaşamak istemeyen bölge halkı ise Viçe, Atina ve Rize'ye göç ediyorlardı. Rusların Lazistan havalisine külliyetli miktarda asker sevk ettikleri yönündeki söylentiler karşısında göç dalgaları domino etkisi yaratmaya başladı. Hopa ve Arhavi'den göçmenlerin ulaştığı bölgelerde özellikle Rize'de yaşanan telaş yeni bir göç dalgası yaratmıştı. Bölgede görev yapan memur ve askerlerin ailelerini Samsun ve civarına göndermeleri halk arasındaki hoşnutsuzluğu giderek artırmaktaydı.⁴¹ Mart 1915'in sonu itibarıyla Viçe ahalisi tamamen batıya çekilmiş Atina ahalisi ise peyderpey göçe başlamıştı. Rizeliler ise Trabzon valisine gönderdikleri araçlar vasıtasıyla göç için izin istiyorlardı.⁴² Türk donanmasının Karadeniz'deki üstünlüğünü kaptırması sonucu bölgedeki birlikler iase ve cephaneye sevk edilemiyordu. Bölge halkının kayıkları da Rus gemileri tarafından batırılıyordu. Bu durum karşısında ikmal alamayan birliklerin tek şansı bölge halkından malzeme temin etmektir. Ancak halkta göçe başlayınca müfrezeler zor durumda kaldı.⁴³ Erzurum'un işgalini takip eden süreçte 1916 yılının başında Karadeniz kıyılarında yoğun bir taarruz başlatan Rus ordusu 7 Mart 1916'da Rize'yi, 18 Nisan 1916'da ise Trabzon'u işgal etti.⁴⁴

Rize'nin işgali sonrasında halk arasında Rusların mezalim yapacağına yönelik oluşan fikir ve düşünce göçe katılan kitlelerin büyük rakamlara ulaşmasına neden oldu.⁴⁵ Rize ahalisi bu konuda haksız sayılmazdı. Trabzon'a ilk ulaşan bilgilere göre Ruslara öncülük yapan ve yol gösteren Ermeniler

40 Tekir, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, s.177.

41 A.g.a., DH. ŞFR. 465/97.

42 A.g.a., DH. ŞFR. 465/128.

43 A.g.a., DH. ŞFR. 459/93.

44 Tekir, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, s.473.

45 A.g.a., DH. ŞFR. 465/51.

Türk ordusunun geri çekildiği bölgelerde kalan kadın, erkek ve yaralı askerleri acımasızca katlediyorlardı.⁴⁶ Rize'nin işgalinden sonra ahalinin bir kısmı kayıklarla bir kısmı da perişan bir halde yaya olarak karadan Trabzon'a ulaştıktan sonra batıya doğru göç etmeye devam ediyordu. Müfrezelerden ümidini kesen Trabzon ve Rize halkı etrafa nam salmış eşkıyasının Ruslara direniş göstereceğini ümit ediyordu. Ancak direnişten ziyade insan seli Trabzon'a doğru akmaya devam ediyordu.⁴⁷

Trabzon ve çevresinden göç eden ahalden imkânı olanlar kayıklarla olmayanlarda alabildikleri kadar eşya ile karadan batıya doğru göç etmekteydi. Yollar oldukça dar olduğundan inanılmaz bir izdiham yaşanmaktaydı. Yollar üzerinde mekkâre kolları, askeri müfrezeler, mülteciler ve cephaneciler birbirine karışmış şekilde ilerliyordu. Rus zırhlıları 18 Nisan 1916'da Vakfıkebir civarında ilerleyen muhacir kabilelerini top ve makineli tüfek ateşine tuttu. Bu korkunç olayda tamamı sivil ve çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu 182 kişi hayatını kaybetti. Rusların maksadı göç eden ahaliyi durdurmaktı. Vakfıkebir ve Beşikdüzü'nde bulunan sivil hanelerde Rus bombardımanından nasibini almıştı. Türkçe bilen Rus askerleri tarafından dağıtılan beyannameler ile göçü engellemek isteyen Ruslara şirin gözükmek için beyaz bayrak açan Beşikdüzü Nahiye Müdürü, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından azledilerek divan-ı harbe sevk edildi.⁴⁸

Trabzon'un işgal edilmesini takip eden süreçte bölgede yaşayan Müslüman ahali Giresun, Ordu, Samsun ve Sinop'a kadar olan bölgeye göç etmek zorunda kaldılar. Bölgenin dağlık yapısı ve karayollarının yetersiz olması muhacirleri deniz yoluyla göç etmeye zorladı. Rus savaş gemileri Trabzon'dan göç eden sivil halkın bulunduğu deniz araçlarına hedef gözeterek ateş açıp birçoğunu batırdı. Giresun-Ordu istikametine göç eden Müslüman ahali kısa süre içerisinde yiyecek ve barınma problemleriyle karşı karşıya kaldılar. Bölgede bulunan un kısa sürede tükendi. Merkezin gayretleri neticesinde bölgeye Samsun ve Sivas'tan zahire gönderildi.⁴⁹

Bu hat üzerinden göç etmek zorunda kalan ahalinin en büyük şansı şüphesiz ki Cemal Azmi Bey gibi değerli bir idarecinin Trabzon'un işgalinden sonra dahi onları yalnız bırakmamasıydı. Cemal Azmi Bey'in çabalarıyla göç eden ahali ilk etapta Vakfıkebir'den itibaren durdurulmuş, köy ve kasabalardan göçenler geri çevrilerek ziraat ile uğraşmaları sağlanmıştır. İstilaya uğrayan mahallerin ahali batıya doğru gitmeyi isterken, vilayet dâhilinde iskân edilmeyi kabul etmemekteydiler. Ancak ahalinin bu tarzda hareket etmesinin önüne geçilerek parça parça köy ve kasabalara yerleştirilip göç etmeleri

46 A.g.a., DH. ŞFR. 509/122.

47 Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 2011, s.257.

48 Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, s.274.

49 Ayhan Yüksel, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Giresun", *Doğu Karadeniz'e Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Trabzon 2016, s. 176-183.

engellendi. Göç eden ahalinin içerisine karışan yaklaşık 15 bin firari ve bakaya asker yakalanarak birliklerine teslim edildi. Ayrıca muhacirlere taarruz eden eşkıyalarda yakalanarak derdest edildi. Muhacirlerin yerleştirildikleri köylere imam, hatip ve müezzin görevlendirilerek kuvve-i maneviyeleri üst düzeyde tutulmaya çalışıldı.⁵⁰

Tirebolu kasabasının doğusundaki Harşit deresi üzerine muhacirlerin kolaylıkla ulaşımının sağlanması için 70 metre uzunluğunda bir ahşap köprü yapıldığı gibi Bağlıdere tarafında da benzer bir çalışma yapılmıştı. Ordu ve Giresun kasaba belediyelerinde kurulan komisyonlar aracılığıyla muhacirlerin temizlik ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışmalar yapıldı.⁵¹

Bölge idarecilerinin üstün gayretlerine rağmen savaşın tüm hızıyla devam etmesi sebebiyle muhacirlerin ilk olarak ulaştıkları Giresun ve Ordu'nun Rus işgaline uğrama ihtimali göçün daha batıya ilerlemesine neden oldu. Samsun ve çevresine ulaşan muhacirlerin tamamının ilk etapta işleri sağlanamadı. Ekmek ve un karaborsada satılmaya başladı. Samsun belediyesinin gayretleri sonucunda bu alanda yaşanan sıkıntılar aşılmaya çalışıldı. Bölgede hüküm süren salgın hastalıklar ve işe temininin mümkün olmaması nedeniyle göç dalgası Sinop, İnebolu, Amasya ve İzmit'e kadar ulaştı.⁵²

3. Göçlere Karşı Alınan Tedbirler ve Muhacirlerin Miktarı

Sarıkamış Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasından itibaren Rus ordusu 1916 yılının sonuna kadar ilerlemesine devam etti. Bu durum beraberinde işgal edilen bölgelerde yaşayan Müslüman halkın iç bölgelere doğru göç etmelerini hızlandırdı. İlk etapta muhacirler meselesi merkezden verilen emirlerin bölge valileri tarafından uygulanmasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışıldı. Ancak sayının her geçen gün artması ve taşra idarelerinin çoğu noktada yetersiz kalması üzerine 1916 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan "*Menatık-ı Harbiyyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatnâme*" ile yapılacak yardımlar ve göç yolları yasal bir zemine oturtuldu. Talimatname ile memleketlerinden göç etmek zorunda kalan ahalinin yerleştirileceği bölgeler şu şekilde belirlendi; Adana (Merkez, Cebel-i Bereket, Mersin, Kozan Sancakları), Halep (Merkez ve Ayıntap Sancakları), Diyarbakır (Merkez, Mardin, Siverek, Ergani Madeni Sancakları), Sivas (Merkez ve Karahisar-ı Şarki Sancakları), Ma'mûretü'l-'aziz (Merkez ve Malatya Sancakları), Musul (Merkez, Kerkük ve Süleymaniye Sancakları), Van (Hakkâri'nin cenup ve garp cihetleri) ile müstakil livalardan Urfa, Canik, Zor ve Maraş'ta iskân edileceklerdi.⁵³

50 A.g.a., DH. İ.UM.78-3/24.

51 A.g.a., DH. İ.UM.78-3/24.

52 Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Mayıs 1999, s. 171-172.

53 Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyeti, *Menatık-ı Harbiyyeden Vürud Eden*

1916 sonu itibariyle cephe genelindeki muhaceret meselesi farklı bir boyut kazandı. Rus işgal bölgesinin gelişerek ilerlemesinin ardından ülkenin karşı karşıya kaldığı birçok sorun içerisinde hiç şüphesiz en trajik olan göç meselesi oldu. Harp neticesinde doğu hududun iç bölgelere doğru göç etmek zorunda kalan ahali için Dâhiliye Nezareti kurduğu teşkilat ve aldığı tertibat ile insanların en zor durumunda yanlarında olmaya çalıştı. Ekim-Kasım 1916 dönemi itibariyle sevk ve iskân edilen ahali ile tedavi, iâşe temin edilen muhacirlerin sayısı 702.900 civarındaydı. Hükümetten yardım almadan kendi vasıta ve kaynaklarını kullanarak göç edenler bu rakama dâhil değildi. Büyük göç dalgasının başladığı 1915 senesinin başından itibaren Giresun, Samsun, Sivas, Elazığ, Diyarbakır ve Musul gibi harp bölgelerine yakın olan şehir ve kasabalarda toplanan göçmenlerin dar bir alanda toplanarak salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmamaları için beslenme, sağlık ve korunma alanları daha elverişli bölgelere göç etmeleri sağlandı. Yollarda karşılaşılabilecekleri zorluklara karşı özellikle çocuk ve hastaların olduğu kafilelere araç temin edildi. Yollarda sağlık istasyonları kurularak çiçek, tifo, tifüs, kolera gibi hastalıklara karşı gerekli aşular yapıldığı gibi, mülki idarecilerin gayretleriyle bazı noktalara kurulan aş evleri ile sıcak yemek ihtiyaçları giderildi.⁵⁴

Ahalisi göç etmek zorunda kalan bölgelerin ve yerleştirildikleri noktalar dört farklı grupta toplanmaktaydı. Bunlar;

Erzurum'un doğusu ile Trabzon sahil kesiminden gelen muhacirler, gerek deniz yoluyla ve gerek karadan Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu yörelerine,

Erzurum'un güneyi ve batısı ile Trabzon güneyinden göç edenler Sivas Tokat yoluyla Ankara ile bağlı bölgelere veyahut Sivas-Kayseri yolundan Kayseri ve Niğde'ye,

Erzurum'un doğusu ve güneydoğusundan Kemah yoluyla Elazığ, Malatya ve Maraş'a,

Van ve Bitlis'ten göç edenler Diyarbakır yoluyla Diyarbakır'a bağlı bölgelere Urfa, Antep ve kısmen Adana'ya göç etmişlerdir.

Trabzon'un işgalinin ardından göç eden ahali kısmen kayıklarla denizden Ordu, Giresun ve Samsun taraflarına gönderilmiştir. Rus baskısı karşısında harp sahasında kullanılacak en kolay yol olan deniz yolu yeteri kadar kayık olmadığından istenildiği derece kullanılamadı. Tüm olumsuzluklara rağmen deniz yolu kullanarak sevk edilenlerin sayısı 20.000 civarındaydı. Karahisar-Sivas veya Niksar-Erbaa yoluyla muhacirler göç ettirmek istenmişse de yeteri kadar vasıta olmadığından ve dinlenmeleri sağlanamadığından bu hat fazla kullanılamamıştır. Ordu ve Giresun'dan göç ederek Terme-Çarşamba'ya

Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatnâme, Matbaa-i Osmaniye Dersaadet 1332, s.1-3.

54 ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.022.

yerleşen muhacirler bölgede hüküm süren sıtmadan etkilenmişlerdir. Bu yüzden bu gruplar sıtmanın olmadığı Amasya-Merzifon, Sinop-Kastamonu bölgesine yerleştirilmiştir. Samsun bölgesine sığınan muhacirlerin bir bölümü sıtmadan etkilenmelerine rağmen zamanında yapılan müdahale ve dağıtılan kinin ilacı sayesinde hastalığın ve ölümlerin artması engellenmiştir. Bu muhacirler Kavak, Havza, Merzifon yoluyla Çorum ve bir bölümü ise Bafra yoluyla Sinop-Kastamonu bölgelerine sevk edilmiştir.⁵⁵

Muhacirlerin tedavileri için Samsun'da Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da birer sağlık istasyonu kurulmuştur. Ayrıca aynı noktalara açılan aşevleri vasıtasıyla beslenmeleri de sağlanmıştır. Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da kurulmuş olan askeri menzil hastaneleri de muhacirlerin tedavileri konusunda gerekli yardımları yapmıştır. Gerek Samsun merkezden Bafra yoluyla Sinop'a gerekse Kavak-Havza yoluyla Çorum'a gönderilen muhacir kabilelerinin beslenmesi için yol boyunca dörder saatlik mesafelerde aşevleri açılmıştır. Bunlara ek olarak Samsun merkezde ebeveynlerini kaybeden çocuklar için bir yetimhane ile ailelerini kaybeden kadınlar için dulhane açılmıştır. Muhacirlerden yetişkin olanlara günlük üçer kuruş, daha küçük yaşta olanlara ise altmışar para gündelik verilmekteydi. Maddi ve fiziki anlamda yoksulluk yaşayanlara ayrıca günde bir defa etli çorba veya etli bulgur/pirinç yemekleri dağıtılıyordu.⁵⁶

Trabzon ve çevresinden bu bölgeye ulaşan muhacir sayısı 1916 sonu itibariyle 86.100 civarındaydı. Bunlardan 18.000'i Samsun'da, 18.000'i merkeze bağlı kazalarda, 4.000'i Bafra'da bulunuyordu. Ayrıca Çarşamba'da 18.000, Terme merkezde 1.600 bağlı kazalarda 7.000, Ünye'de 18.000 ve Fatsa'da 1.500 muhacir bulunuyordu.⁵⁷

Erzurum'un işgali sonrası bu çevreden Sivas'a ulaşan muhacirler Suşehri, Zara, Koçhisar yoluyla Sivas'a ulaşmışlardır. Bir kısım Tokat yoluyla Çorum'a, bir kısım Suşehri Niksar yoluyla Tokat'a, bir kısım ise Kayseri'ye gönderilmiştir. Bu hat muhaciretin en yoğun olduğu hattır. Mülki ve askeri idarecilerin üstün gayretleri ile aş evleri ve aşılama istasyonları tüm hat boyunca hayata geçirilmiştir. Hat boyunca göç eden 150.000 muhacir salgın hastalıklardan korunmaları amacıyla aşılanmıştır. 1916 sonu itibariyle Sivas, Tokat ve Amasya'ya ulaşan muhacir sayısı 300.000'i geçmiştir. Tüm muhacirlerin III. Ordu harekât sahasında bulunmasının tüm açılardan düşünüldüğünde doğru olmadığından 144.964 kişi Çorum-Yozgat-Kayseri-Niğde-Kırşehir ve Konya'ya sevk edilmiştir. Sevki gerçekleştirilenlere kira yardımı yapıldığı gibi 8637 ev ise ihtiyaç sahibi ailelere verilmiştir.⁵⁸

55 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.022-22a.

56 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.022-22a.

57 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.022-22a.

58 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023.

Mülteciler arasında bulunan dul kadınlar ile kimsesiz çocuklar yerleştirildikleri vilayetlerde valilikler tarafından açılan öksüz yurtlarına yerleştirilmiş ve kurulan sanat okullarına alınmıştır. Burada demircilik, halıcılık, marangozluk, bezcilik, terzilik gibi meslek kollarına yönlendirilmişlerdir. Dâhiliye Nezareti tarafından ilgili kurumlara para yardımı yapılmıştır. Ayrıca dulhaneler ile muhacir mutfakları kurularak bu alandaki ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır.⁵⁹

Erzurum'un doğu ve güneydoğusundan göç edenler ile Van'ın batısından gelen muhacirler Kemah-Divriği-Kangal yoluyla Elazığ'a sevk edilmişlerdir. Ancak bu hattın oldukça dağlık ve vesait imkânlarının yetersiz olması ulaşımın sağlanmasına engel olmuştur. Bu hatta yerleştirilenlerin sayısı yaklaşık 80.000'dir Elazığ'a gelen muhacirler il merkezi ile Malatya, Hüsnümansur ve Besni kazalarına yerleştirilmişlerdir. Geriye kalanların bir kısmı Diyarbakır'a bazıları ise Malatya yoluyla Maraş ve Antep taraflarına sevk edildiler. Elazığ ve çevresinin barınma ve beslenme imkânları bir miktar daha muhaciri kaldıracak düzeyde olduğundan Sivas'tan itibaren Malatya-Elazığ yolu üzerinde bulunan Deliktaş, Ulaş, Kangal, Alacahan, Hasaңcelebi, Hekimhan, Hasanbadrik, Malatya, İzoli, Kadıköy merkezlerine birer iaşe merkezi kurulmuştur. Bu hat üzerindeki aşevleri vasıtasıyla muhacirlere sıcak yemek dağıtılmıştır. Kangal-Deliktaş muayene istasyonlarında muhacirlerin sağlık muayeneleri yapılırken Kangal menzil hastanesinde tedavileri gerçekleştirilmiştir. Harput, Elazığ ve Malatya'da birer hastane, yetim yurdu ve dulhane kurulmuştur.⁶⁰

Van, Bitlis ve Muş bölgelerinden Diyarbakır vilayetine gelen muhacirler Palu-Ergani veya Siirt-Lice, Siirt-Silvan yollarını kullanarak gelmişlerdir. Bu hat üzerinden gelen muhacirlerin sayısı 200.000 civarında olup II. Ordu harekât muntkasında askeri manevraları engelleyebilecekleri sebebiyle farklı bölgelere sevk edilmişler. Sevke tabi tutulan muhacirlerin bir kısmı Siverek-Urfa çevresine diğer bir kısmı Mardin, Telerman ve Resulayn yoluyla trenler kullanılarak sevk edilmişlerdir. Siverek'te yol boyunca kurulan iaşe ve tedavi merkezleri vasıtasıyla ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak Toros dağlarının batı tarafında bulunan mürettep muhacirlerin II. ve IV. Ordu Komutanlıkları tarafından alınan ortak karar neticesinde kış mevsimini Urfa'da geçirmelerine müsaade edilmiştir. İslâhiye üzerine tren ile yapılacak sevkîyat Reşitpınarı mevkiinde durdurularak Urfa'ya gönderilmiştir. Diyarbakır merkezde iskân edilen muhacir sayısı 16.901 kişi iken Mardin'de 16.162 kişi iskân edilmiştir. Urfa'ya gönderilen muhacir sayısı 40.000 civarındadır. Bu hat üzerinden gelen muhacirler muntazam kafileler halinde sevk edilmekle beraber iaşe konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. Yollar üzerine kurulan aşı merkezleri vasıtasıyla salgın hastalıklardan korunmaları için aşılanmışlardır.⁶¹

59 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023.

60 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023.

61 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023a.

Diyarbakır merkezde muhacirlere özel olarak hastane ve nekahethane tesis edildiği gibi Diyarbakır-Mardin, Siverek, Urfa kaza merkezlerinde birer adet yetimhane açılmıştır. Bu yetimhanelerde ailelerini kaybeden yaklaşık 1.500 çocuğun bakımı üstlenilmiştir. Antep ve Maraş'a yapılan sevkiyat 15.000 civarındayken Adana'ya ise 10.000 kişi sevk edilmiştir. Sevkiyat sırasında her türlü tedbir alınmış ve Pozantı'ya bir dağıtım istasyonu kurulmuştur.⁶²

Muhacirlerin memleketlerine geri gönderilmeleri sağlanana kadar iskân ve iaşelerinin sağlanması amacıyla her türlü idari tedbir alındığı gibi merkez tarafından alınan kararların uygulanması noktasında gerekli hassasiyetler gösterilmiştir. Her muntıkaya birer müfettiş atanarak ecnebi memleketlerden gelecek Müslümanlar ve göçebe aşiretlerin barınma ihtiyaçlarının giderilmesi için kurulan Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi taşra teşkilatındaki yetersizliklerden dolayı sevkiyatın gerçekleştiği bölgelerde gündelikçi memurlar atamıştır. Savaşın ilk döneminde Samsun, Sivas-Harput, Diyarbakır bölgelerinde muhacir sayısı artınca günlük olarak dağıtılan para, sağlanması gereken nakliye vasıtaları ve iaşe konusunda bir takım zorluklar yaşanmıştır. Bu durum karşısında II. , III. , ve IV. Ordu Komutanlıklarından alınan yardımlar sayesinde özellikle menzil ambarlarında bulunan erzaktan faydalanmak suretiyle bu zorluklar aşılmıştır. Ordulara ait sağlık heyetlerinin insanüstü gayretleri neticesinde salgın hastalıkların yayılmasına imkân verilmemiştir.

Sevk, iskân ve iaşe konularındaki düzenlemeler Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi tarafından yapılmıştır. Yapılan faaliyetler ise mülkiye heyetleri tarafından teftiş edilmiştir. Sıhhi durumun kontrolü Sıhhiye Nezareti ile ortak yapılan çalışmalarla sağlanmıştır. Kurulan dulhaneler zaman içerisinde bulunduğu bölgenin valiliklerine bırakılırken, Dâhiliye Nezareti'nin çalışma alanı dışında kalan yetimhanelerin ise Maarif Vekâletine devredilmeleri konusunda çalışmalara başlanmıştır.

Muhacirler için her ne kadar tüm önlemler alınmasına rağmen sayıları 800.000'e ulaşan bir insan kitlesinin tamamına ulaşılması için devletin tüm imkânları seferber edilmiştir. Yiyecek, giyecek, sağlık ve ulaştırma konularında tüm hassasiyetler gösterilmiştir. Sadece 1915 senesi içerisinde muhacirler için 25 milyon lira harcanırken bu rakam 1916 senesinin Ekim ayında 80 milyon liraya ulaşmıştır. Yapılan hesaplamalara göre 1917 yılı sonuna kadar muhacirlerin yalnızca beslenme giderlerini karşılamak için 150 milyon lira paraya ihtiyaç duyulmaktaydı.⁶³

Gazetelere yansıyan rakamlara göre Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nden göç eden sivil nüfus 868.983 kişidir. Dağılımları ise şu şekildedir; Trabzon ve havalisinden 324.826 nüfus, Erzurum ve havalisinden 287.474 nüfus, Van havalisinden 102.808 nüfus, Bitlis havalisinden 128.228 nüfus göç etmiştir.

62 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023a.

63 A.g.a., BDH. 361.1030.1445.015.023a.

Batum mültecilerinin miktarı 25.650'dir. Mülteciler Anadolu'nun her bir köşesine yayılmıştır. Erzurum'dan yaşanan muhaceret Erzincan, Sivas, Kayseri, Adana, Konya, Diyarbakır ve Çatalca'ya kadar ulaşmıştır.⁶⁴

24 Mart 1918'de Meclis-i Ayan'da 1918 senesi Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi'nin bütçe görüşmeleri yapıldığı esnada Ali Rıza Bey tarafından ayrılan 2.057.004 lira 40 kuruş bütçenin nerelerde kullanıldığı ve muhacirin sayısı hakkında yöneltilen soru ve alınan cevap tablonun netleşmesi açısından önemlidir. Soruya cevap vermek için kürsüye gelen Aşâir ve Muhacirin Müdürü Umumisi Hamdi Bey Meclis-i Ayan'ı konuyla ilgili bilgilendirdi. Hamdi Bey'in verdiği bilgilere göre 825.991 mülteci ile 384.996 muhacir kayıt altına alınmıştı. Bunların yekûnu 1.210.000 civarındaydı.⁶⁵

Gazetelere yansıyan bir başka haberde ise Rus istilasına uğrayan vilayetlerden göç eden muhacir sayısı 1.604.031 kişi olarak veriliyordu. Gazetede muhacirlerin 701.166'sının çeşitli sebeplerden dolayı göç esnasında veya sonrasında hayatını kaybettiğinden bahsedilmektedir. Oransal olarak düşünüldüğünde memleketlerini terk etmek zorunda kalan muhacirlerin %43,7'si yollarda hayatlarını kaybetmiştir.⁶⁶ 1919 tarihli bir başka gazete istatistiğine göre Erzurum'da yaşayan 704.575 Müslümandan 448.277'si hicret ederken bunlardan 207.105'i hayatını kaybetmişti. Trabzon vilayetinde yaşayan 1.100.624 Müslümandan ise 354.142'si memleketini terk etmek zorunda kalmıştı. İstatistiki çalışmaya göre Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde işgale uğrayan memleketlerden toplamda 2.623.484 nüfus bulunurken bunlardan 902.865'i göç etmek zorunda kalmıştı.⁶⁷

Kafkas Cephesi'nde yaşanan Türk-Rus savaşından çok sayıda Müslüman ahali doğrudan etkilenmiştir. Bunlardan büyük kısmı orduya beraber geri çekilerek bölgeden göç ederken önemli bir kısmı da işgal altındaki şehirlerde sahipsiz ve savunmasız kalmışlardır. Cephe bölgesinde mağdur olan Müslüman ahaliye yardım etmek üzere Rus Hükümeti'nden gerekli izinleri alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bölgede etkili bir faaliyet yürütmüştür.⁶⁸

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi göçe katılmayan ve Rus işgali altında kalan bölgelerdeki Müslümanlara yardım faaliyetlerini etkin bir şekilde yürüttü. Kars, Ardahan, Kağızman, Erzurum, Oltu, Batum ve İğdır bölgelerindeki binlerce insan cemiyetin yaptığı etkili yardım faaliyetleriyle sefalet ve felaketten kurtarıldı. Rus işgali sonrasında özellikle Ermeni askerleri tarafından girilen köyler ve kasabalarda yaşayan Müslüman halkın büyük kısmı katledilmiş,

64 İleri (Atı), 10 Nisan 1336/10 Nisan 1920, Sayı:805.

65 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:4, 24 Mart 1334, s. 213-219.

66 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, s.37.

67 Veysel Usta, "Tanıkların Kaleminden Kurtuluştan Sonra Trabzon Şehri", *Doğu Karadeniz'e Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Trabzon 2016, s. 311.

68 Azerbaycan Türkleri tarafından felaket uğrayan bölge halkı için yapılan yardım faaliyetleri için örnek bir çalışma için bkz: Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Ankara 2000.

evleri ve haneleri yakılmış, eşyaları ve yiyecekleri ellerinden alınmıştı. Cemiyet bu durum karşısında ilk etapta yiyecek ihtiyacının karşılanması için Kars depolarında bulunan unları halka dağıtmak için Tortum ve Hınıs'a sevk etti. İlk etapta gönderilen miktar yetersiz kalınca takviye olarak bölge halkına arpa gönderildi. Bölgede öncelikli olarak halledilmesi gereken konulardan birisi ise ebeveynlerini kaybedip kimsesiz kalan Müslüman çocuklar meselesiydi. Bunun için sahipsiz Müslüman çocuklar toplanması gerekiyordu. Cemiyet-i Hayriye'nin temsilcilerinin yoğun gayretleri sonucunda Erzurum ve çevresindeki yüzlerce çocuk sokaklardan ve Rus askerlerinin ellerinden alınarak Bakü ve Tiflis'teki bakım merkezlerine götürülerek ihtiyaçları karşılandı. Cemiyet mensupları ilerleyen süreçte Erzurum'da bir şube açtı. Şubenin açılmasıyla birlikte 62 bin torba un, arpa, mercimek, buğday, mısır gibi yiyecek malzemeleriyle, 13 bin torba kadın, erkek, çocuk kıyafeti ile ayakkabı ihtiyaç sahiplerine dağıtıldı. Halkın bilincinin açık tutulması için Kafkasya'nın Müslüman şehirlerinde basılmış olan gazete, dergi ve kitaplarda Müslüman halka dağıtıldı. Trabzon'un işgale uğramasını takip eden süreçte şehirde bulunan Rum ve Ermeniler göç etmeyen/edemeyen Müslüman ahaliye karşı Rusların göz yummasıyla zulmetmeye başlamışlardı. Cemiyet-i Hayriye bölgede yaşananlara kayıtsız kalamayarak kimsesiz ve yetim çocukları aldıkları özel izinlerle toplayarak Tiflis ve Bakü'de bulunan bakım evlerine götürdü. Bu yardım faaliyetleri işgale uğrayan Erzurum, Trabzon, Rize, Van ve Erzincan bölgelerinde kurtuluşa kadar devam etti. Bölgede işgali yaşayan Müslüman Türkler kendilerine Azerbaycan Türkleri tarafından yapılan bu yardım faaliyetlerini "*Kardeş Kömeği*" (Kardeş Yardımı) olarak adlandırdılar.⁶⁹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu topraklarında yaşanan savaşlar büyük insan kitlelerinin evlerini, işlerini ve memleketlerini terk etmesine neden olarak büyük bir göç dalgasının yaşanmasına neden oldu. Kafkas Cephesi askeri bölgesinden Anadolu içlerine yapılan göçlerin temelinde başka bir devletin hâkimiyetinde yaşamak istememe düşüncesi yatmaktaydı. Bununda temelinde geçmiş savaş dönemlerinde halkın kazandığı tecrübeler ile Rus hâkimiyeti altında olan Kars, Ardahan ve Batum'da yaşayan Müslüman ahaliye Ruslar tarafından yapılan muameleler bulunuyordu. Müslüman halkın göç etmesindeki diğer önemli bir faktör ise Ermeniler idi. Savaş sırasında Rus saflarında savaşan ve bölgede nüfus çoğunluğu iddiasıyla devlet kurmak isteyen Ermenilerin yapmaları muhtemel davranışlar büyük bir göç dalgasının oluşmasına neden oldu. Cephede savaşın başlamasından itibaren 150 km bölgede tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalan Türk ordusunun savaşlarda başarısız olması da göçü tetikleyen faktörlerdendir.

69 Aslan, I. *Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, s.269-307.

Yaşadıkları bölgelerden göç etmek zorunda muhacirler, göçe başladıkları andan itibaren birçok zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. İlk etapta bazı Rum, Ermeni, Kızılbaş ve Kürt grupların casusluk, çetecilik, yağmacılık adı altında göçmen kabilelerine karşı yaptıkları taarruzlarda çok sayıda göçmen hayatını kaybetmiştir. Savaş bölgelerinde sıkça görülen kolera, sıtma, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklar en fazla cepheye savaşıyan askerleri ve muhacirleri etkilemiştir. Sürekli hareket halinde olan kabileler salgın hastalıkların Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasına neden olmuştur. Karşılaşılan sorunlardan bir diğeri ise iye ve yiyecek meselesidir. Bölge idarecileri bir yandan ordunun ikmal ve iyesini sağlamaya çalışırken diğeri yandan ise batıya doğru hareket eden göçmen kabilelerinin iyelerinin temini için çaba sarf etmişlerdir.

Muhacirler çok sayıda problemle karşı karşıya kalmalarına rağmen hükümet ve bölge idarecilerinin üst düzeyde gösterdikleri gayretlerle zaman içerisinde düzenli bir iskân politikasına tabi tutulmuşlardır. Osmanlı Devleti sosyal devlet olmanın getirdiği tüm sorumlulukları üzerine almaktan kaçınmamıştır. Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, müftüler ve diğeri idareciler belirli bir düzen içerisinde göçmenlerin sorunlarına çözüm üretmeye gayret etmişlerdir. Göç yolları üzerine kurulan aş evleri sayesinde muhacirlere sıcak yemek dağıtılmıştır. Hasta ve yaralıların tedavi edilebilmesi için hastaneler ve nekahethaneler açılmıştır. Orduya ait hastanelerde bu süreç içerisinde üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiştir. Eşlerini ve akrabalarını kaybeden kadınlar için dulhaneler açılmıştır. Ebeveynlerini kaybeden öksüz ve yetim çocuklar için yetimhane ve öksüz yurtları kurulmuştur. Bu çocuklar daha sonra açılan okullarda çeşitli meslek dallarına yönlendirilerek zanaatkâr olmaları sağlanmıştır. Muhtaç durumda olanlara günlük olarak yiyecek dışında maddi yardımlar da yapılmıştır. Alınan her türlü tedbire rağmen çok sayıda göçmen hayatını kaybetmiştir. Savaş boyunca incelenen bölgeden 1,2 milyona yakın insan göç etmek zorunda kalmıştır. Hayatta kalanların çoğu savaş sonrasında yaşanan süreçte memleketlerine geri dönmüşlerdir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE): BDH. 361.1030.1445.015.022.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) :DH. ŞFR. 509/97. ; DH. ŞFR. 509/98-5.; DH. İ.UM. Z13/74.; DH. ŞFR. 510/49. DH. ŞFR. 510/138.; DH. ŞFR. 510/85.; DH. ŞFR. 510/137-2-3.;DH. ŞFR. 511/7. DH. ŞFR. 61/122. ; DH. ŞFR. 513/3.; DH. ŞFR. 513/81. ; DH. ŞFR. 513/61.; DH. İ.UM. Z13/74-2.; DH. ŞFR. 63/142.; DH. ŞFR. 61/124.; DH. ŞFR. 61/112.; DH.İ.UM, Z-6/42-4.; DH. ŞFR. 506/7.; DH. ŞFR. 506/42.; DH. ŞFR. 509/100.1-2.; DH. ŞFR. 509/100.3-4.; DH. ŞFR. 465/97.; DH. ŞFR. 465/128.; DH. ŞFR. 459/93.; DH. ŞFR. 465/51.;DH. ŞFR. 509/122.; DH. İ.UM.78-3/24.

II. Resmi Yayınlar

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre:3, Cilt:2, İctima Senesi:4, 24 Mart 1334.

Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti, Menatik-ı Harbiyyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İlaş ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatnâme, Matbaa-i Osmaniye Dersaadet 1332.

III. Süreli Yayınlar

İleri (Ati), 10 Nisan 1336/10 Nisan 1920, Sayı:805.

IV. Kitaplar

AKÇA Halid Dünder, *The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During The First World War: 1915-1917*, Master Tesis Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002.

ASLAN Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Ankara 2000.

ATAMAN Halil, *Esaret Yılları*, İstanbul 1990.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1993.

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, İstanbul 2014.

İki Kardeşten Seferberlik Anıları, Yayına Hazırlayan: Yıldırım Sezen, Ankara 1999.

KUNTMAN Mehmet Ali, *Tabur Tabibi Deroiş Bey Tbp. Binbaşı Mehmet Deroiş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, İstanbul 2011.

LERMİOĞLU Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 2011.

ÖĞÜN Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004.

SAMİH Aziz, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Ankara 1933.

TEKİR Süleyman, *Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2015.

TİPİ Şeref, *Pışıbba (1860-1926)*, Yayına Hazırlayan: Cenerhan Tipi, İstanbul 2005.

TOKAD M. Fuad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamuş-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, İstanbul 2010.

V. Makaleler

ATNUR İbrahim Ethem, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Ankara 2003.

İPEK Nedim, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Mayıs 1999.

KAYA Erol, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Ankara 2003.

USTA Veysel, "Tanıkların Kaleminden Kurtuluştan Sonra Trabzon Şehri", *Doğu Karadeniz'e Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Trabzon 2016.

YÜKSEL Ayhan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Giresun", *Doğu Karadeniz'e Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Trabzon 2016.